

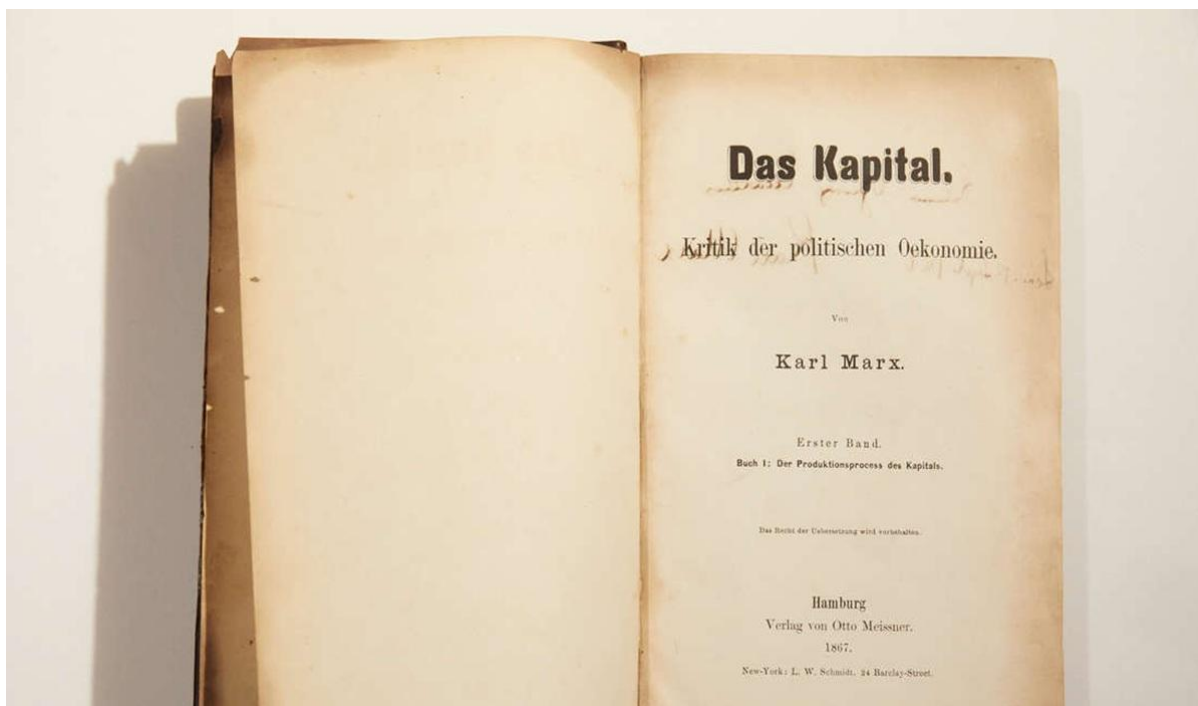
نقد اقتصاد سیاسی - نقد بتواریگی - نقد ایدئولوژی

<https://naghd.com>

سیر تکوین طرح‌های سرمایه

از ۱۸۵۷ تا ۱۸۶۷

علی رها

شهریور ۱۴۰۵

فرایند نگارش کتاب **سرمایه** ثمره‌ی یک عمر تلاش پی‌گیر است که به گفته‌ی خودِ مارکس انگیزه‌ی آن از سال ۱۸۴۴ آغاز شده بود. مارکس در ۲۲ فوریه ۱۸۵۷ در نامه‌ای به فردیناند لاسال نقد اقتصاد سیاسی را «نتیجه‌ی ۱۵ سال پژوهش» اعلام می‌کند. (مجموعه آثار، ۴۰:۲۷۰) از آن تاریخ تا زمان انتشار نخستین ویرایش جلد نخست **سرمایه** (سپتامبر ۱۸۶۷)، زندگی مارکس و کار انتشار دستخوش تحولات گوناگون و پریپیچ‌وخمی می‌شود. طی این فرایند، هم‌گام با پالایش افکار و قوایابی نظری، خطوط اصلی «کتاب اقتصاد» به مرور شکل می‌گیرد که مارکس از رئوس طرح اولیه‌ی آن برای نخستین بار در اوایل سال ۱۸۵۸ بازنمایی می‌کند.

نخستین طرح: ۱۸۵۷

در تابستان سال ۱۸۵۷ پس از یک دوره‌ی فشرده‌ی پژوهش، که با «دفترهای لندن ۵۳-۱۸۵۱» آغاز شده بود، سرانجام مصمم می‌شود تا هم‌زمان با فرارسیدن بحران بعدی، «رئوس اقتصاد سیاسی» را ارائه کند. او در نامه‌ای به لاسال در ۱۸ دسامبر ۱۸۵۷ می‌نویسد قصد دارد «به روشنی وارد موضوع شوم که هم برای عموم مطلقاً اساسی است و هم برای شخص خودِ من تا از دست این کابوس رهاشوم.» (مجموعه آثار، ۴۰:۲۲۴) ماحصل این کار دست‌نوشته‌های عظیمِ موسوم به **گروندریسه** است که ذهن خلاق مارکس به‌رغم بیماری ظرف ۸ ماه ۸۰۰ صفحه را به قلم می‌کشد.

مارکس در مقدمه‌ی معروف و ناتمام این اثر، یک طرح بسیار عظیم، گسترده و عام درباره‌ی نقد اقتصاد سیاسی ترسیم می‌کند:

«(۱) تعیینات عام و انتزاعی که کمابیش مصداق کلیه‌ی صورت‌بندی‌های اجتماعی است، اما در معنایی که در بالا توضیح داده شد.

(۲) مقولاتی که ساختار درونی جامعه‌ی بورژوایی را شکل می‌دهند، و برپایه‌ی آن‌ها طبقات اساسی استوار هستند. سرمایه، کار دستمزدی، مالکیت ارضی، رابطه‌ی درونی آن‌ها. شهر و روستا. سه طبقه‌ی عظیم اجتماعی. مبادله بین آن‌ها. گردش. نظام اعتباری (خصوصی)

(۳) تراکم جامعه‌ی بورژوایی در شکل دولت. از نقطه نظر رابطه‌ی آن با خود. طبقات 'غیر مولد'. مالیات‌ها. قرض دولتی. اعتبار عمومی. جمعیت. مستعمرات. مهاجرت.

(۴) روابط بین‌المللی تولید. تقسیم کار بین‌المللی. تجارت بین‌المللی. صادرات و واردات. نرخ مبادله.

(۵) بازار جهانی و بحران. «(ص. ۱۰۸)

این نخستین و نیز آخرین باری است که مارکس به چنین طرحی اشاره می‌کند. بدیهی است که این ۵ موضوع که هر کدام در خود شامل موضوعاتی گوناگون است، طرح عامی کمابیش ناروشن است که صرفاً ترتیب پیش‌روی در بازنمایی نقد اقتصاد سیاسی را نشان می‌دهند. در گرماگرم نگارش **گروندریسه**، مارکس تصمیم می‌گیرد که نتایج تحقیقات خود را در اثری جداگانه منتشر کند؛ اثری که ۲ سال بعد دو فصل از سه فصل آن در ژوئن ۱۸۵۹ در برلین زیر عنوان **سه‌می بر نقد اقتصاد سیاسی** (از این پس **نقد**) از چاپ خارج می‌شود. مارکس در ۲۲ فوریه ۱۸۵۸، یعنی هنگامی که کماکان در حال نگارش **گروندریسه** بود، در نامه‌ای به لاسال اطلاع می‌دهد که «در واقع من چند ماهی است که مشغول مراحل نهایی اقتصاد سیاسی‌ام هستم.» (مجموعه آثار، ۴۰:۲۷۰) مارکس موضوع این اثر را «نقد مقولات اقتصادی، یا ترجیحاً، نمایانندن نقادانه‌ی اقتصاد بورژوایی» اعلام می‌کند.» (همان‌جا)

طرح دوم: ۱۸۵۸-۱۸۵۹

مارکس در همان نامه طرح کلی **۹ کتاب**^۱ را به شرح زیر ارایه می‌دهد: «کل آن به ۶ کتاب تقسیم شده است:

۱- پیرامون سرمایه (شامل **فصل‌هایی** مقدماتی)؛

۲ - پیرامون مالکیت ارضی؛

۳- پیرامون کار دستمزدی؛

۴ - درباره‌ی دولت؛

۵ - تجارت بین‌المللی؛

^۱ ضرورت تأکید بر ۹ کتاب به ویژه از آن‌روست که اغلب مارکس پژوهان به ۶ کتابی که مارکس به آن اشاره می‌کند بسنده کرده‌اند و ۳ کتاب دیگر و چگونگی ترکیب آنها در طرح نهایی مارکس مورد بررسی دقیق قرار نگرفته است. شاید چون خود مارکس در نامه‌های بعدی دیگر به آن ۳ کتاب اشاره‌ای نمی‌کند، یکی از دلایل اصلی سکوت در باره‌ی آنها باشد.

سپس ادامه می‌دهد که «البته من نمی‌توانم از نقد کلیه‌ی اقتصاددانان اجتناب کنم، به ویژه، جدلی علیه ریکاردو، چراکه حتی او نیز از آن‌جا که بورژواست، **حتی از نقطه نظر اقتصادی صرف** نیز مرتکب خطا می‌شود. اما به طور کلی، نقد و تاریخ اقتصاد سیاسی و سوسیالیسم، موضوع اثری دیگر را شکل می‌دهد، و سرانجام، **رئوس تاریخ** مختصر تکوین مقولات و روابط اقتصادی هم یک [کتاب] سوم است.» (همان‌جا) اما ۲۰ روز بعد در ۱۱ مارس به لاسال مختصات اثری که «تقریباً آماده‌ی انتشار است»، یعنی **نقد** را به شرح زیر تشریح می‌کند: «۱ - ارزش؛ ۲ - پول؛ ۳ - سرمایه‌ی عام (فرآیند تولید سرمایه؛ فرآیند گردش آن؛ وحدت آن‌دو، یا سرمایه و سود؛ بهره)». مارکس در ادامه‌ی این نامه، کل طرح خود را کماکان به ۶ کتاب تقسیم می‌کند، و اضافه می‌کند که ۳ کتاب اول «شامل رئوس واقعی استدلال‌های اقتصادی است.» (مجموعه آثار، ۲۸۷:۴۰)

مارکس در نامه‌ی مفصل دیگری به فریدریش انگلس در ۲ آوریل ۱۸۵۸، پس از برشمردن همان ۶ کتاب، از «رئوس مختصر بخش نخست» بازنمایی می‌کند: «یکم، **سرمایه** به ۴ قسمت تقسیم می‌شود: ۱. **سرمایه‌ی عام (این جوهر نخستین فقره است)**؛ ۲. **رقابت**، یا رابطه‌ی متقابل چندین سرمایه؛ ۳. **اعتبار**، که نشان داده می‌شود برخلاف سرمایه‌های شخصی، یک عنصر عام است؛ ۴. **سرمایه‌ی شراکتی** به همراه تضادهای آن، به‌عنوان کامل‌ترین شکل (گذار به کمونیسم)». سپس خود آن قسمت، «سرمایه‌ی عام»، را به بخش‌های زیر تقسیم می‌کند: ۱. **ارزش**؛ ۲. **پول**؛ ۳. **سرمایه**. مارکس ۲ بخش اول را به تفصیل توضیح می‌دهد اما به بخش سوم که می‌رسد، با اشاره به اینکه مهم‌ترین بخش است، می‌گوید از زور ناخوشی نمی‌تواند به نوشتن ادامه دهد و مشروح آن را به بعد موکول می‌کند. (مجموعه آثار، ۲۹۸:۴۰)

مارکس در ۲۹ نوامبر همان سال به انگلس گزارش می‌دهد که «همسرم در حال پاک‌نویس کردن دست‌نوشته است... اکنون قسمت اول طولانی‌تر شده، چراکه در پیش‌نویس خام اولیه، دو فصلی که **کالا** فصل اول آن است، وجود نداشت، درحالی‌که فصل دوم، **پول**، یا **گردش ساده**، صرفاً به خلاصه‌ترین وجه ترسیم شده بود، و اکنون از آنچه در طرح اولیه در نظر داشتیم، طولانی‌تر نوشته شده است.» (مجموعه

آثار، ۴۰:۳۵۸) به نظر می‌رسد که مارکس در این جا طرح نسبتاً تازه‌ای از کتاب اول ترسیم می‌کند. در این طرح جدید، 'کالا' جایگزین 'ارزش' شده است. سپس در ۱۵ ژانویه ۱۸۵۹ در نامه‌ای به انگلس می‌نویسد: «گرچه نام اثر **سرمایه‌ی عام** است، این قطعه‌ها هنوز شامل **هیچ چیز** درباره‌ی موضوع سرمایه نمی‌شوند، بلکه به ۲ فصل ۱. کالا؛ ۲. پول یا گردش ساده، می‌پردازند. همان طور که ملاحظه می‌کنی، بخشی که به تفصیل پرداخته شده بود (در ماه مه که پیش تو اقامت گزیده بودم) اصلاً هنوز منتشر نخواهد شد.» سپس نوید می‌دهد که فصل سوم، یعنی سرمایه، «به زودی به دنبال آن خواهد آمد.» (مجموعه آثار، ۴۰:۳۶۸)

ظاهراً به تصور مارکس، **نقد** هنوز گام نخستین در مسیر نگارش همان ۶ کتاب است. حتی یک سال بعد، درست پیش از انتشار ۲ فصل اول **نقد**، طرح انتشار ۶ کتاب هنوز در دستور کار است. در اول فوریه‌ی ۱۸۵۹، در نامه‌ای به ویدمایر، یعنی یک درست یک سال پس از انتشار **نقد**، کماکان طرح انتشار ۶ کتاب را به او معرفی می‌کند. (مجموعه آثار، ۴۰:۳۷۶) سپس در ادامه‌ی نامه، وارد جزییات دو فصل اول از «کتاب اول» می‌شود:

«فصل اول: کالا»

الف. یادداشت‌های تاریخی درباره‌ی تحلیل کالاها...

فصل دوم: پول یا گردش ساده

یکم. مقیاس ارزش

ب. نظریه‌های متعارف پول...

دوم. واسطه‌ی گردش

۱ – دگرذیسی کالاها

۲ – گردش پول

۳ – سکه. سمبل ارزش

سوم. پول

۱ - احتکار

۲ - وسیله‌ی پرداخت

۳ - پول جهانی

چهارم. فلزات گرانبها

ج. نظریه‌های واسطه‌ی گردش و پول...»

«فصل سوم» نقد یا طرح سوم: ۱۸۵۹-۱۸۶۱

همان‌طور که از طرح بالا برمی‌آید، مارکس هنوز طرح مشخصی از «کتاب اول» که به قول خود او دارای «انسجام درونی» باشد، ارائه نداده است. حتی طرح معینی از چگونگی پردازش «فصل سوم» نیز هنوز در دست نیست. مارکس در ۲ اکتبر ۱۸۵۹ در نامه‌ای به لاسال، توضیح می‌دهد که پیش‌نویس مقدماتی «فصل سوم» را حوالی اکتبر ۵۸ به قلم کشیده است. اما «اکنون مجبورم به کل در آن تجدیدنظر کنم، چراکه یک سال از آن گذشته است، و شرایط فعلی به من اجازه نمی‌دهد که اکنون وقت زیادی روی آن صرف کنم. فکر کنم تا پیش از پایان دسامبر نتوانم آن را تمام کنم. حتی این تاریخ هم بسیار تقریبی است.» (مجموعه آثار، ۴۰:۴۹۸) تا اوایل سال ۱۸۶۰، مارکس کماکان طرح «۶ کتاب» را در سر می‌پروراند، و در نامه‌ای به لاسال در ۳۰ ژانویه ۱۸۶۰، می‌نویسد، فصل سوم، صرفاً بخش پایانی «کتاب اول» است. (مجموعه آثار، ۴۱:۱۴) به هر حال، تا جایی که این نویسنده اطلاع دارد، از این تاریخ به بعد، دستکم در مکاتبات مارکس ظاهراً هیچ اثری از «۶ کتاب» به چشم نمی‌خورد.

مارکس تمام کوشش خود را برای اتمام همان «فصل سوم»^{نقد} به کار می‌بندد. دست‌نوشته‌ی بسیار مهمی از مارکس به جا مانده است که پیش‌نویس مشروح طرح «فصل سوم» که هیچ‌گاه منتشر نگردید را ارایه می‌دهد؛ طرحی که سرانجام از یک فصل - «سرمایه‌ی عام» - به طرح ۳ کتاب، **سرمایه**، اعتلا پیدا می‌کند، که به سهم خود ماجراهای متعددی را پشت سر می‌گذارد. تاریخ نگارش این طرح سال ۱۸۶۰ است، اما دقیقاً مشخص نیست که در چه ماهی نگاشته شده است. (مجموعه‌ی آثار، جلد ۲۹، صص. ۵۱۷-۵۱۱)

خطوط کلی این طرح که بالغ بر ۷ صفحه است، نیازمند یک بررسی دقیق و جداگانه است. مارکس عنوان‌ها و زیرعنوان‌های اصلی آن را به روشنی از یک‌دیگر تفکیک نکرده است. اما اهم آن‌ها به شرح زیر است:

۱ - فرایند تولید سرمایه

یک: تبدیل پول به سرمایه

سرمایه‌ی تجاری و سرمایه‌ی عام

دو: مبادله‌ی کالا و ظرفیت کار

مقابله‌ی کار مجرد با سرمایه

ارزش مبادله‌ی کار

شرایط تاریخی رابطه‌ی کار دستمزدی و سرمایه

ظرفیت کاری

کارِ میانگین

شرایط مبادله

سه: فرایند کار

چهار: فرایند ارزش‌افزایی

مفهوم عام ارزش اضافی

روزهای کار متقارن

جمعیت

رشد قدرت بارآور، در مقایسه با بخش متغیر، همسان رشد بخش ثابت سرمایه است

کار دور ریختنی

ترکیب کار

پنج: ارزش اضافی مطلق

زمان کار مطلق و ضروری

ارزش اضافی. جمعیت مازاد

کار مازاد و کار ضروری

شش: ارزش اضافی نسبی

همکاری در سطح وسیع

تقسیم کار

هفت: ماشین آلات

قیمت کالاها (پرودون)

انباشت بدوی

هشت: کار دستمزدی و سرمایه

بازتولید کارگر توسط دستمزد

مرزهای خود-الغاگر تولید سرمایه داری

اقتصاد واقعی

۲ – گردش سرمایه

فرایند ارزش زایی سرمایه، هم هنگام فرآیند ارزش زدایی آن است

تضادها

رقابت سرمایه‌ها

سرمایه به مثابه‌ی فرآیند، وحدت تولید و ارزش‌زایی است

گرایش تمدن‌زای سرمایه

تضاد بین تولید و ارزش‌افزایی

تبدیل پول به سرمایه

گردش سرمایه

فرایند تولید، فرآیند گردش

سرمایه‌ی راکد

زمان متفاوت تولیدی

بازگشت سرمایه

هزینه‌ی گردش

زمان گردش

کالا، پول، و سرمایه‌ی صنعتی

سرمایه‌ی پایا و سرمایه‌ی در گردش

تعیین سه گانه‌ی عام گردش

دوام سرمایه‌ی پایا

میانگین بازگشت سرمایه

تعیین زمان بازتولید توسط ارزش مصرف کالا

۳ – سرمایه و سود

نرخ سود و ارزش اضافی

سرمایه و سود

رشد سرمایه به همراه افزایش قدرت بارآور، به طوری که همان حجم از کار را به کار گیرد

ریسک. بهره. هزینه تولید

دستمزدها و سود، شکل های تولید، و از اینرو، توزیع

– مطالب گوناگون

تعریف سرمایه

کار مولد و غیرمولد

کشاورزی، مالکیت ارضی و سرمایه

بازار

زمینه های سود

هزینه ها و پیش ریخته های سرمایه داران

پرودون و بهره

سرمایه ی مالی

باستیا...ریکاردو...مالتوس...اسمیت...سنیور...مک کلوخ

کار دستمزدی و بردگی. استوارت»

نخستین پیش نویس سرمایه: دست نوشته های ۶۳-۱۸۶۱

طرحواره ی بالا نشان می دهد که افق نظری مارکس تا چه حد گسترده و همه جانبه است به طوری که گردآوری و سازماندهی آن نیازمند سال ها تلاش بود. در آخرین نامه ای که در این سال در دسترس است (۲ فوریه ۱۸۶۰)، مارکس ابراز امیدواری می کند که «مشغول کار روی **سرمایه** هستم که چنانچه با جدیت دنبال کنم، تا ۶ هفته ی دیگر تمام خواهد شد.» (مجموعه آثار، ۴۱:۲۳) مارکس در ماه اوت ۱۸۶۱ کار منظم

بر روی نقد اقتصاد سیاسی را با جدیت شروع می‌کند. این دست‌نوشته‌های عظیم که حدوداً به ۱۵۰۰ صفحه گسترش یافتند، شامل ۲۳ دفتر یادداشت است.^۲ «سهمی بر نقد اقتصادی سیاسی»، عنوانی است که مارکس برای آن‌ها برگزیده بود و ۲ دفتر اول را «فصل سوم؛ سرمایه‌ی عام» نامیده بود. تردیدی نیست که انگیزه‌ی اصلی مارکس، حتی تا اواخر سال ۱۸۶۲، کماکان تکمیل کردن همان «فصل سوم» نقد بود. او در نامه‌ای به تاریخ ۲۸ دسامبر ۶۲ به کوگلمان می‌نویسد: «اکنون پاره‌ی دوم بالاخره تمام شده است، به‌جز پاکنویس و تمیزکاری آن برای انتشار. این ادامه‌ی پاره‌ی اول است ولی به‌طور جداگانه تحت عنوان **سرمایه**، که **نقد اقتصاد سیاسی** صرفاً زیرعنوان آن است. در واقع صرفاً به موضوعی که فصل سوم پاره‌ی اول باشد، یعنی، 'سرمایه‌ی عام'، مرتبط است.» (آثار، ۴۱:۴۳۵)

در عین حال، بین سال‌های ۶۱ تا ۶۳، کار مارکس هفته‌های متمادی به دلیل بیماری‌های متعدد، ازجمله ورم کبد و دمل‌های عفونی که از دهه‌ی ۵۰ شروع شده بود، به تعویق می‌افتد. گه‌گاه حتی توان نامه‌نگاری را هم از دست می‌دهد. مارکس در ۲۸ آوریل ۶۲ به لاسال می‌نویسد: «درباره‌ی **کتاب من**؟ اتمام آن ۲ ماه دیگر طول می‌کشد. طی سال گذشته، برای این که از گرسنگی نمیرم، مجبور بودم دست به کارهای پرزحمتی بزنم^۳ و گاهی هفته‌ها بدون این که قادر به افزون حتی یک 'خط' باشم. درضمن من عادت عجیبی دارم که در هرچیز که نوشته‌باشم و یک ماهی به آن نگاه نکرده باشم، خطاهایی پیدا می‌کنم، به‌طوری که مجبورم در آن به کلی تجدیدنظر کنم.» (مجموعه آثار، ۴۱:۳۵۶)

به هر حال، به‌رغم کلیه‌ی مشقات، مارکس در ۲۱ ژوئیه ۶۲ به انگلس اطلاع می‌دهد که «من مثل یک تروا در حال کار روی کتاب هشتم.» (مجموعه آثار، ۴۱:۳۸۴) در واقع در ماه مارس همان سال بود که مارکس مشغول نگارش «تاریخ تئوری» شده بود - دست‌نوشته‌های وسیعی که بعدها به «نظریه‌های ارزش اضافی»

^۲ کلیه‌ی این دست‌نوشته‌ها در مجموعه‌ی آثار مارکس و انگلس به انگلیسی در مجلدهای ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳ و ۳۴ قابل دسترسی هستند.

^۳ احتمالاً اشاره‌ی مارکس به مقاله‌نویسی برای «نیویورک دیلی تریبون» است. هریک از آن مقاله‌ها نیازمند پژوهش منابع متعددی بودند. گهگاه یا به علت بیماری و یا کار روی سرمایه، مقاله‌های «تریبون» را به انگلس واگذار می‌کرد که زیر نام مارکس منتشر می‌شدند.

موسوم شدند. در گرماگرم نگارش «تاریخ تئوری»، مارکس پیش‌نویس طرح‌های تازه‌ای را پیرامون بخش‌های اول، دوم و سوم سرمایه به قلم می‌کشد:

[پیش‌نویس طرح‌های پاره‌ی اول و سوم سرمایه]

فرایند تولید سرمایه

۱ - مقدمه. کالا. پول

۲ - تبدیل پول به سرمایه

۳ - ارزش/اضافی مطلق.

یکم: فرایند کار و فرایند تولید ارزش اضافی

دوم: سرمایه ثابت و سرمایه متغیر.

سوم: ارزش اضافی مطلق.

چهارم: مبارزه برای روز کار متعارف.

پنجم: روزهای کار متقارن (تعداد کارگرانی که هم‌زمان به کار مشغولند). مقدار ارزش اضافی و نرخ ارزش اضافی (مقدار و حد؟)

۴ - ارزش/اضافی نسبی

یکم: همکاری ساده.

دوم: تقسیم کار.

سوم: ماشین‌آلات و غیره.

۵ - ترکیب ارزش اضافی مطلق و نسبی. رابطه (نسبت) بین کار دستمزدی و ارزش اضافی. تبعیت صوری و واقعی کار از سرمایه. بارآوری سرمایه. کار مولد و غیرمولد.

۶ - تبدیل مجدد ارزش اضافی به سرمایه. انباشت بدوی. نظریه‌ی استعمار و یکفیلد.

۷ - نتیجه‌ی فرایند تولید (یا زیرشماره‌ی ۶ یا ۷ می‌تواند تغییر در شکل قانون تصرف را نشان داد).

۸ - نظریه‌های ارزش اضافی.

۹ - نظریه‌های کار مولد و غیرمولد

[پیش‌نویس طرح قسمت سوم از پاره‌ی سوم سرمایه]

قسمت سوم، «سرمایه و سود»، به ترتیب زیر تقسیم شود:

۱ - تبدیل ارزش اضافی به سود. نرخ سود در تفکیک از نرخ ارزش اضافی.

۲ - تبدیل سود به میانگین سود. شکل‌گیری نرخ عام سود.

۳ - نظریه‌های آدام اسمیت و ریکاردو پیرامون سود و قیمت‌های تولید.

۴ - رانت (توضیح تفاوت بین ارزش و قیمت تولید).

۵ - تاریخ به‌اصطلاح قانون رانت ریکاردو.

۶ - قانون افت نرخ سود. آدام اسمیت، ریکاردو، کری.

۷ - نظریه‌های سود. (پرسش: آیا سیسموندی و مالتوز هم باید در نظریه‌های ارزش اضافی منظور شوند).

۸ - تقسیم سود به سود صنعتی و بهره. سرمایه‌ی تجاری. سرمایه‌ی مالی.

۹ - درآمد و منابع آن. مسأله‌ی رابطه‌ی بین فرآیند تولید و توزیع نیز در اینجا افزوده شود.

۱۰ - بازگشت حرکت پول در کلیت فرآیند تولید.

۱۱ - اقتصاد عامیانه.

۱۲ - نتیجه‌گیری. سرمایه و کار دستمزدی.

[پیش‌نویس طرح فصل دوم از پاره‌ی سوم سرمایه]

در فصل دوم از پاره‌ی سوم، پیرامون «سرمایه و سود»، در جایی که به شکل‌گیری نرخ عام سود پرداخته شده است، نکات زیر باید ملاحظه شود:

۱ - تفاوت ترکیب ارگانیک سرمایه، که بخشا توسط تفاوت بین سرمایه‌ی متغیر و ثابت مشروط می‌شود که برخاسته از **مرحله‌ی تولید** است - از یک سو رابطه‌ی کمی مطلق بین ماشین‌آلات و مواد خام، و کمیت کاری که به جریان افتاده است. این تفاوت‌ها با فرآیند کار ارتباط دارند. تفاوت بین سرمایه‌ی پایا و سرمایه‌ی در گردش که از فرآیند گردش ناشی می‌شود در نظر گرفته شود - تفاوت‌هایی که به تغییراتی در افزایش ارزش در یک مدت زمان معین، و بین عرصه‌های مختلف، منجر می‌شوند.

۲ - تفاوت‌ها در ارزش نسبی بخش‌های مختلف سرمایه که از ترکیب ارگانیک آن‌ها ناشی نمی‌شوند. آن‌ها به ویژه از ارزش مواد خام ناشی می‌شوند، حتی اگر فرض کنیم مواد خام در دو عرصه‌ی متفاوت، کمیت برابری از کار را جذب می‌کنند.

۳ - نتیجه‌ی آن تفاوت‌ها در تنوع نرخ سود در عرصه‌های مختلف تولید سرمایه‌داری. این فقط درباره‌ی سرمایه‌هایی که ترکیبی همسان دارند و غیره، صدق می‌کند، که در آن‌ها نرخ سود برابر است و کمیت سود متناسب با حجم سرمایه‌ای که به کار گرفته شده است.

۴ - اما برای کل سرمایه، آنچه در فصل اول تشریح شده است، صدق می‌کند. در تولید سرمایه‌داری، هر سرمایه‌ای یک واحد فرض می‌شود، جزء مشخصی از کل سرمایه. شکل‌گیری نرخ عام سود (رقابت).

۵ - تبدیل ارزش‌ها به قیمت‌های تولید. تفاوت بین ارزش، هزینه-قیمت، و قیمت تولید.

۶ - پرداختن به نقطه نظر ریکاردو: تاثیر تغییرات عام در دستمزدها بر نرخ سود و از اینرو، قیمت‌های تولید.

(نظریه‌های ارزش/اضافی، جلد دوم، صص. ۴۱۶-۴۱۴)

مقایسه‌ی این طرح‌های نسبتا پخته با طرحی که مارکس دو سال قبل ترسیم کرده بود، به وضوح نشان‌گر آن است که مارکس طی این دو سال، راه درازی را پیموده است. تردیدی نیست که مضامین این دست‌نوشته‌ها از آنچه «فصل سوم» از پاره‌ی دوم **نقد** بود، بسیار فراتر رفته‌اند. از این‌رو، آنچه در ابتدا ادامه‌ی

نقد به نظر می‌رسید، به یک اثر کاملاً جدید، به **سرمایه**، تکامل پیدا می‌کند. بررسی این طرح‌ها نشان می‌دهد که مارکس بسیاری از مقولات بنیادین و بدیع خود را پرورش داده است؛ مقولاتی چون ترکیب ارگانیک سرمایه، و تفکیک آن به سرمایه‌ی ثابت و متغیر، نظریه‌های ارزش اضافی (ارزش اضافی نسبی و مطلق، نرخ ارزش اضافی، تفکیک ارزش و قیمت، و الخ.) با این حال، مسیر رشد نظری او و طرحی منسجم از **سرمایه**، هنوز به کمال نرسیده است. کماکان پرسش‌های متعددی وجود داشتند که نیازمند پاسخ‌گویی بودند؛ از جمله فیصله دادن به مسأله‌ی رانت زمین ریکاردو و نیز مسأله‌ی ماشین‌آلات. اما همان‌طور که از نامه‌های ۲۹ مه و ۱۵ اوت ۱۸۶۳ به انگلس بر می‌آید (مجموعه آثار، ۴۱:۴۷۴)، ظاهراً کار دست‌نوشته‌ها به پایان رسیده و آنچه باقی مانده بود صرفاً تهیه‌ی «نسخه‌ای تمیز برای ناشر» است. اما مارکس به‌عوض انتشار، بلافاصله مجدداً مشغول نگارش می‌شود. آن چه «لیس زدن بچه»، یعنی کار پاک‌نویس بود، به «دست‌نوشته‌های ۱۸۶۳-۶۵» تبدیل می‌گردد که بین تابستان ۶۳ تا دسامبر ۶۵ می‌نویسد.

دومین پیش‌نویس سرمایه: دست‌نوشته‌های ۱۸۶۳-۶۵

در سال ۱۸۶۴، نامه‌های معدودی از مارکس درباره‌ی **سرمایه** به‌جا مانده است. سال ۶۴، درعین حال، سال بیماری‌های متعدد مارکس و تأسیس «انجمن بین‌المللی کارگران» است که مسئولیت نگارش کلیه مبانی نظری و سمت‌گیری آن، به عهده‌ی مارکس بود. بیشتر مکاتبات مارکس در این سال به «بین‌الملل» و فعالیت‌های او مربوط می‌شوند. مارکس در نامه‌ای به کلینگ در ۴ اکتبر ۱۸۶۴، به او اطلاع می‌دهد که «من طی سال گذشته مریض بوده‌ام (مبتلا به کفگیرک و دمل). اگر چنین نبود، اثر من درباره‌ی اقتصاد سیاسی، **سرمایه**، تاکنون منتشر شده بود. اکنون امیدوارم تا چند ماه دیگر آن را بالاخره کامل کنم، و به بوژوازی چنان ضربه‌ای وارد کنم که هرگز نتواند بهبود پیدا کند.» (مجموعه آثار، ۴۲:۳) او در ۹ مه ۱۸۶۵ در نامه‌ای به انگلس اطلاع می‌دهد که «امیدوارم تا اول سپتامبر (باوجود بسیاری بازایستادگی‌ها) صیقلی نهایی بدهم. با این که هنوز سلامت نیستم، کار به خوبی پیش می‌رود.» (آثار، ۴۲:۱۵۴)

مارکس در ۳۱ ژوئیه به انگلس می‌نویسد: «در ارتباط با اثرم. حقیقت صاف و ساده‌ی کارم را به تو می‌گویم. هنوز برای اتمام قسمت نظری (سه کتاب اول)، باید سه فصل دیگر را بنویسم. کتاب چهارم، که تاریخی-ادبی است، باید نگاشته شود که نسبتاً ساده‌ترین بخش است، چراکه کلیه‌ی مسایل در سه کتاب اول حل شده‌اند، به‌طوری که کتاب آخری بیشتر جنبه‌ای تکراری دارد اما به شکلی تاریخی. اما من نمی‌توانم آن را

برای انتشار ارسال کنم مگر آن که کل اثر در برابر دیدگانم باشد. **صرف نظر از هر کمبودی**، برتری کارهای من در این است که یک کلیت هنری را تشکیل می‌دهند، و چنین کاری فقط موقعی میسر است که تا وقتی **کلیت آن** پیش رویم نباشد، هرگز چیزی را منتشر نکنم. برای چنین کاری، روش ژاکوب گرایم [مؤلف واژه‌نامه‌ی آلمانی] غیرممکن است و به درد کتاب‌هایی می‌خورد که ساختمانی دیالکتیکی نداشته باشند.» (مجموعه آثار، ۱۷۲:۴۲)

در واقع، مارکس علی‌رغم بیماری و فعالیت پیگیر در «بین‌الملل»، هم‌چنین سخت مشغول نگارش است. دست‌نویس‌های او بالغ بر ۱۲۰۰ صفحه می‌شود که شامل هر سه جلد **سرمایه** است. برای نخستین بار «**کلیت آن**» پیش روی او بود و ظاهراً طرح کامل سرمایه‌پی‌ریزی شده بود. این دست‌نوشته‌ها دربردارنده‌ی پیش‌نویس‌های مجلدهای دوم و سوم سرمایه است. کل این دست‌نوشته‌ها به زبان اصلی و بدون هیچ دخل و تصرفی، در مگای ۲، مجلد ۲/۴، کتاب‌های ۱، ۲ و ۳، در سال ۱۹۸۸ منتشر شدند و در لینک زیر قابل دسترسی هستند.^۴ متأسفانه از کتاب اول «دست‌نوشته‌های ۶۵-۶۳» به‌غیر از فصل ششم^۵، «نتایج فرایند مستقیم تولید»، و قطعاتی پراکنده و چندین زیرنویس جداگانه، چیز دیگری به‌جا نمانده است. کل این کتاب حدود ۵۰۰ صفحه است که به ۶ فصل زیر تقسیم شده است:

۱ - تبدیل پول به سرمایه

۲ - ارزش اضافی مطلق

۳ - ارزش اضافی نسبی

۴ - ترکیب هردو ارزش اضافی و مسأله‌ی دستمزدها

۵ - انباشت

۶ - نتایج فرایند مستقیم تولید سرمایه

^۴ <http://telota.bbaw.de/mega>

^۵ نویسنده‌ی متن حاضر، کل این فصل، قطعه‌ها و زیرنویس‌های باقی‌مانده را به طور کامل به فارسی برگردانده است که توسط نشر چرخ در سال ۱۴۰۲ منتشر شده است.

مارکس فصل نهایی کتاب را به قسمت‌های زیر تقسیم می‌کند:

۱ - کالاهای به مثابه‌ی محصول سرمایه

۲ - تولید سرمایه‌داری به مثابه‌ی تولید ارزش اضافی

یکم: تبعیت صوری کار از سرمایه

دوم: تبعیت واقعی کار از سرمایه، یا شیوه‌ی مشخص تولید سرمایه‌داری

سوم: کار مولد و غیرمولد

چهارم: رازآمیزی سرمایه

۳ - محصول تولید سرمایه‌داری نه فقط ارزش اضافی، بلکه سرمایه است

(مجموعه‌ی آثار، جلد ۳۴، صص. ۳۳۹ تا ۴۷۱)

مارکس بلافاصله پس از زیرعنوان اول یادآوری می‌کند که: «در نسخه‌ی نهایی پیش از انتشار، از این ۳ عنوان، شماره‌ی ۱ [یعنی کالا] را باید در آخر، نه در ابتدا، قرار داد، چرا که **گذار** به کتاب دوم، فرایند گردش سرمایه، را شکل می‌دهد. اما در این جا به خاطر سهولت با آن شروع می‌کنیم.» لازم به تاکید است که هیچ‌یک از دست‌نویس‌های پیشین مارکس، حتی پیش‌نویس نهایی ۱۸۶۶، شامل مبحثی جداگانه درباره‌ی «کالا» نبودند. همه‌ی آن‌ها با «تبدیل پول به سرمایه» شروع شده بودند. به احتمال قوی، مارکس به زعم خود این مبحث و نیز مبحث «پول» را در فصل اول **نقد** پرورش داده بود. اما یکم، اکنون حدود هشت سال از انتشار **نقد** گذشته بود، و دوم، به قول خود مارکس «ضروری بود که کتاب اول را از نو شروع کنم، یعنی کتابی را که دونکر منتشر کرده بود در یک فصل کالا و پول خلاصه کنم. من این کار را صرفاً به خاطر تکمیل کردن ضروری ندیدم بلکه از آن جهت که حتی افراد هوشمند نیز مسأله را به درستی نفهمیده بودند. به بیان دیگر، قطعاً در بازنمایی اول، به‌ویژه در مورد **تحلیل کالاهای**، کاستی‌هایی وجود داشته است.» (نامه به انگلس، ۹ ژوئیه‌ی ۱۸۶۶، مجموعه آثار، ۴۲:۲۸۲)

بنا به گفته‌ی خود مارکس، «این کتاب لعنتی... در آخر دسامبر تمام شده بود... با این که دست‌نوشته تمام شده است (در شکل کنونی بسیار پرحجم است) برای هیچ کس به جز خودم، حتی تو، قابل فهم نیست.»

(نامه به انگلس، ۱۳ فوریه ۶۶، مجموعه آثار، ۴۲:۲۲۷) همان طور که از این نامه بر می آید، مارکس ظاهراً حتی پس از اتمام دست نوشته های ۶۵-۶۳، هنوز از نتیجه ی کار خود راضی نیست. از این رو، بلافاصله مشغول بازبینی و «اصلاح سبک» کتاب می شود. حاصل چنین کاری، متن «نهایی» نخستین ویراست جلد اول سرمایه است.

طرح نخستین ویراست سرمایه: ۱۸۶۷

نخستین ویراست کتاب اول، همانند پیش نویس قبلی، شامل ۶ فصل بود. اما متنی که مارکس به ناشر ارسال کرده بود صرفاً شامل ۵ فصل بود که با فصل دوم، «تبدیل پول به سرمایه»، آغاز شده بود. در فاصله ی زمانی ارسال دست نویس ها تا انتشار، مارکس فصل اول، «کالا و پول» را تکمیل کرده، و سپس در ماه ژوئیه، پیش گفتار آن را به قلم می کشد. (مجموعه آثار، ۴۲:۴۰۵) در عین حال، بنا به درخواست کوگلمان، بین ماه های آوریل تا ژوئیه، پیوستی نیز زیر عنوان «شکل ارزش» به کتاب اضافه می کند. سپس در ۲۳ اوت ۶۷ به انگلس گزارش می دهد که «پیوست کتاب درباره ی «شکل ارزش» را هم تمام کرده و به ناشر فرستاده است.

مارکس پیش تر به انگلس نوشته بود که «تا آخر اوت کتاب را تمام خواهد کرد»، اما برای نخستین بار بازگو می کند که جلد اول را جداگانه منتشر خواهد کرد. (۹ ژوئیه ی ۶۶، مجموعه آثار، ۴۲:۲۸۲) آنگاه برای بار نخست در نامه ای به کوگلمان از ساختمان دقیق کل سرمایه بازنمایی می کند: «کل اثر به اجزای زیر تقسیم می شود:

- کتاب اول، فرایند تولید سرمایه
- کتاب دوم، فرایند گردش سرمایه
- کتاب سوم، صورت بندی های کل فرایند
- کتاب چهارم، تاریخ نظریه» (مجموعه آثار، ۴۲:۳۲۷)

سپس اضافه می کند که «جلد نخست شامل کتاب اول و دوم است، و کتاب سوم، جلد دوم، و [کتاب] چهارم شامل جلد سوم است.» در ۱۱ نوامبر ۶۶، به انگلس خبر می دهد که «هفته ی دیگر بالاخره اولین دسته از دست نوشته ها را برای میسنر [ناشر] می فرستم.» (مجموعه آثار، ۴۲:۳۳۲) باعث شگفتی است که مارکس چگونه در ظرف ۶ ماه پیش نویس «نهایی» کل جلد نخست را نگاشته و ویراسته می کند!

فصل ویراست نخست سرمایه:

* پیشگفتار

۱ - کالا و پول

الف. کالا

ب. فرایند مبادله‌ی کالاها

ج. پول و گردش کالاها

۲ - تبدیل پول به سرمایه

الف. فرمول عام سرمایه

ب. تناقض‌های فرمول عام

ج. خرید و فروش نیروی کار

۳ - تولید ارزش اضافی مطلق

الف. فرایند کار و ارزش‌افزایی

ب. سرمایه ثابت و سرمایه متغیر

ج. نرخ ارزش اضافی

چ. روزانه کار

ه. نرخ و حجم ارزش اضافی

۴ - تولید ارزش اضافی نسبی

الف. مفهوم ارزش اضافی نسبی

ب. همکاری

ج. تقسیم کار و مانوفاکتور

چ. ماشین‌آلات و صنعت بزرگ

۵ - پژوهش‌های بیشتر درباره‌ی ارزش اضافی مطلق و نسبی

الف. ارزش اضافی مطلق و نسبی

ب. فرمول‌های مختلف نرخ ارزش اضافی

ج. ارزش یا قیمت نیروی کار در شکل دگرگون شده‌ی دستمزد

۶ – فرایند انباشت سرمایه

الف: انباشت سرمایه

ب. نظریه‌ی مدرن استعمار

ج. به اصطلاح انباشت بدوی

* پیوست فصل نخست

گاه‌شمار نخستین ویراست سرمایه:

۱ – از ژانویه‌ی ۱۸۶۶ تا اوایل ۱۸۶۷: فصل‌های ۲ تا ۶؛

۲ – اوایل ۶۷ تا ژوئیه‌ی ۶۷: فصل ۱، «کالا و پول»؛

۳ – آوریل تا ژوئیه ۶۷: ضمیمه‌ی «شکل ارزش»؛

۴ – ۱۷ ژوئیه ۶۷: پیش‌گفتار ویراست نخست؛

۵ – از ۱۸۷۱ تا ۱۸۷۳: ویراست دوم به همراه پی‌گفتار؛

۶ – سپتامبر ۱۸۷۲ تا نوامبر ۱۸۷۵: ویراست فرانسوی به همراه یک پی‌گفتار و یک پیش‌گفتار.^۶

سرانجام در ۱۴ سپتامبر ۱۸۶۷، جلد اول سرمایه در ۱۰۰۰ نسخه از چاپ خارج می‌شود. همان‌طور که مارکس پیش‌تر به انگلس گفته بود، روزی که این کتاب منتشر شود «تا ابد خواهم نوشید، چه بهتر که تو هم روز بعدش بیایی این‌جا و باهم کار را فیصله دهیم.» (۵ اوت ۶۵/آثار، ۴۲:۱۷۴) اما کار روی سرمایه ابداً با انتشار ویراست اول به پایان نمی‌رسد و مارکس تا آخر عمر (۱۸۸۳) از دست «این کتاب لعنتی» خلاص نمی‌شود. در واپسین نامه‌ای که مارکس در ۱۰ ژانویه‌ی ۱۸۸۳ به انگلس می‌نویسد، توضیح می‌دهد که به دلیل بیماری (سرفه‌های شدید، حالت تهوع روزانه) «تاکنون قادر به تجدیدنظر [در ویراست سوم آلمانی] نبوده‌ام.

^۱ برای شرح نسبتاً کاملی از یادداشت‌های مارکس برای ویراست سوم آلمانی، و نیز دست‌نوشته‌های مجلدهای دوم و سوم، و زمان نگارش آنها، لطفاً رجوع کنید به پیش‌گفتار انگلس بر جلد دوم سرمایه.

این مسأله که جلد‌های بعدی **سرمایه** به چه سرنوشتی دچار شدند و چرا در زمان حیات مارکس تکمیل و منتشر نگردیدند، موضوع بغرنجی است که در ظرفیت نوشته‌ی کنونی نیست.^۸

Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works*, Volumes 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 40, 41, 42 & 46.

Lawrence & Wishart, Electric Book, 2010.

Karl Marx, *Grundrisse*, Vintage Books, New York, 1973.

Karl Marx, *Capital*, Volume I, Vintage Books, New York, 1977.

Karl Marx, *Capital*, Volume II, Vintage Books, New York, 1981.

Karl Marx, *Theories of Surplus Value*, Part II, Progress Publishers, 1968.

^۸ برای بررسی نظر نویسنده‌ی متن پیش‌رو درباره‌ی فرایند نگارش جلد دوم کتاب **سرمایه**، لطفاً نگاه کنید به مقاله‌ی «۲۰ سال تلاش برای نگارش جلد دوم **سرمایه**» در لینک زیر: